

Sík Domonkos

Az „idegélet fokozódásától” a „gyorsulás társadalmáig”

Adalékok a depresszió társadalmi fenomenológiájához

Absztrakt: A tanulmány kettős célt tűz ki maga elé: egyrészt az időérzékelés késő modernitásbeli sajátosságait tárja fel; másrészt arra a kérdésre keres választ, hogy e fenomenológiai változás miként függ össze a depresszió formáját öltő társadalmi szenvedéssel. Az első feladathoz Simmel klasszikus modernitásra vonatkozó, valamint Rosa késő modernitást vizsgáló elemzéseit hívom segítségül. Arra teszek kísérletet, hogy a gyorsulás tapasztalatának két eltérő modalitását rekonstruáljam. A második feladathoz a depresszió fenomenológiájával foglalkozó szakirodalomhoz fordulok (elsősorban Ratcliff és Fuchs elemzéseire). Az intertemporalitás szerepének bemutatása kínál lehetőséget arra, hogy a társadalomfenomenológiai és a mentális szenvedéstapasztalat szintjei között kapcsolatot létesítsek.

Kulcsszavak: időtudat, depresszió, fenomenológia, klasszikus és késő modernitás

A modernitás ellentmondásos tapasztalatai a szociológiát kialakulása óta foglalkoztatják. Simmel számára ebből a szempontból a modern élet szerkezetét meghatározó pénzgazdálkodás következményeinek számbavétele bizonyul kulcsfontosságúnak. A tapasztalati horizont olyan különböző változásait mutatja be, melyek egyaránt magukba foglalják a szabadság terének kiszélesedését, az idegélet fokozódását vagy a társas viszonyok nivellálódását. Miközben ezen összetett fenomenológiai mintázatot a várakozási horizont nyitottá válása jellemzi, ez korántsem jár együtt a társas viszonyok kiszámíthatatlanná válásával vagy éppen dezintegrációval. A pénz köré szerveződő társadalmi élet magával vonja a társas viszonyok korábbinál gyorsabb, flexibilisebb, ugyanakkor kiszámíthatóbb mederbe történő terelését, amiben kitüntetett szerepe van az egyre pontosabban mért, közös időhöz való alkalmazkodásnak. Ilyenformán annak ellenére, hogy Simmel a modernitást dinamikusan változó kornak tekinti, egyúttal arra is hangsúlyt fektet, hogy az integráció azon új formáit is felmutassa, melyek képesek e dinamika megzabolázására és a benne rejlő lehetőségek kiaknázására.

A késő modernitás időszociológiájában ez a képlet alapjaiban változik meg. Rosa kutatásaiból korántsem egy kontrollált módon gyorsuló társadalmi integrációs mintázat rajzolódik ki, hanem sokkal inkább egy deszinkronizálódó, és ennek következtében a társas viszonyokra és az egyénre nézve egyaránt kiszámíthatatlan konstelláció. Ahhoz, hogy a klasszikus és késő modernitás e meghatározó különbségének téjét megértsük, a közösként megkonstruált idő (intertemporalitás) torzulásának egyéni következményeit feltáró elemzésekhez fordulhatunk: ilyennek tekinthetők mindenekelőtt a depresszió fenomenológiai átvilágítására irányuló vizsgálódások. Ezekből kiderül, hogy az időtudat társadalmi szerkezetének megbomlása a társadalmi szenvedés új formáinak expanziójával fenyeget. A tanulmány ebben az értelemben a klasszikus és késő modern időtudat közti különbségek feltárásán túl a modernizáció és depresszió közti kapcsolat felderítéséhez is szempontokat kínál.

Simmel: a kontrollálatlanul gyorsuló idő

Kortársaihoz hasonlóan a szociológiai tartalmi kérdései Simmel számára is elválaszthatatlannak voltak a szociológia lehetőségére vonatkozó kérdésektől. Álláspontja szerint a szociológia számára nem jelölhető ki olyan világosan körülhatárolható vizsgálati tárgy, ami egyúttal kijelölné a kutatás kereteit.¹ Ehelyett egy sajátos megközelítésben találja meg a szociológia megkülönböztető sajátosságát: azokat a formákat kell vizsgálni, melyek az egymással kölcsönhatásba lépő egyének kapcsolódását keretezik. A társulások e modellje alapján a modernitást elsősorban azon kapcsolódási formák révén jellemezhetjük, melyek a korábbtól eltérő viszonyrendszerek számára nyitnak teret. Ilyen társulási forma mindenekelőtt a pénz, ami a társadalom kötőszöveteként felfogott csereviszonyok számára jelöl ki újszerű kereteket. Azáltal, hogy a pénz válik a csereviszonyok kizárólagos médiumává, minden korábbinál formálisabb kapcsolódásokra nyílik lehetőség. A pénz segítségével tetszőlegesen alacsony fokú tartalmi (például értékek, életforma) azonosság ellenére is konszenzuális keretek között folyó tranzakcióra nyílik lehetőség (Simmel 2004 [1900]: 237). Ennek köszönhetően a pénz által meghatározott társulásokban egyfelől megnő az egyéni szabadság tere: mivel a társuláshoz nem szükséges azonosság, ezért a társak nem kényszerítik ki a homogén érték-

¹ Durkheim ilyen kutatási tárgyként az egyénre kényszerítő erővel ható, kikristályosodott „társadalmi tényekre”, Weber pedig a cselekvés motivációszerű okaként felfogott „szubjektív jelentésekre” utal.

és viselkedésstruktúráját. Másfelől olyan új integrációs mechanizmusok jönnek létre, melyek a korábbinál sokkal nagyobb fokú igazodást igényelnek: bár a pénz révén koordinált társas kapcsolatok nem írnak elő szubsztantív igazodási normákat, formális szinten sokkal szigorúbb alkalmazkodást követelnek.² Ennek egyaránt részét képezik a nagyvárosi élet jellemzésekor felsorolt olyan jelenségek, mint az „idegélet fokozódása”, a másik iránti szenvtelen viszonyulás vagy éppen a közös időhöz való részletekbe menő alkalmazkodás.

A nagyvárosi, vagyis általánosabban a modern életet mindenekelőtt az idegélet fokozódása jellemzi.³ Az ember megkülönböztető lény, az új tapasztalat ilyenformán mindig a korábbiaktól való eltérésből fakad. Minthogy a pénz cserelogikája szerint szerveződő társulások a korábbiaknál nagyobb variabilitással jellemezhetők, így ezekben folyamatosan nő az új tapasztalatok száma. Amennyiben az ingerek változásának üteme felgyorsul, úgy egyúttal az általa életre hívott reflexió is általános szükségletté válik. Ez az intellektualizálódás annyiban következmény, hogy a pénz logikájától elválaszthatatlan, ugyanakkor annyiban potenciál is, hogy lehetővé teszi a világhoz való ösztönös, affektív viszonyulás felváltását egy értelmző, megértő beállítódással.⁴ A reflexív értelemadás expanziója egyszerre tekinthető az autonómia növekedésének és egy protektív reakciónak az „elgyökértelenedésre”. Míg a tradicionálisabb (nem pénz által integrált) közösségeket az jellemzi, hogy kevés társadalmi körbe nagymértékben bevonódik az egyén, addig a modern társulásokat az, hogy sok társadalmi körbe kismértékben kapcsolódik be. Minthogy nem állnak rendelkezésére azok a naturalizált kollektív érzületek, melyek eligazítanak a társas viszonyokban, így a cselekvők kénytelenek egyéni értelmezésekre támaszkodva önmagukban lehorgonyozni létüket (Simmel 1973 [1903]: 544).

Az ily módon születő modern individuum, miközben megszabadul a szubsztantív kollektív hagyományokkal való azonosulás kényszerétől, korántsem kerül légüres térbe. Sokkal inkább olyan formális kényszerstruktúrába ágyazódik be, ami lehetővé teszi a megváltozott társulási formák által kijelölt tér belakását. Ilyennek tekinthető a kalkulatív racionalitástól elválaszthatatlan pontosság kényszere: a premodern viszonyokhoz képest megnő azon helyzetek aránya, melyekben nincs mód tág keretek között eljárni, csupán precízen megszabott forgatókönyvek szerint cselekedni. Ennek következtében a hatékonyság szempontjai szerint sematizálódik mind az egyéni gondolkodás, mind pedig a másikkal való viszonyulás, hiszen csakis ily módon, standardizált viselkedésmintázatok révén teremthető kiszámíthatóság a személyes ismertség hiányában.⁵ Ez a sematikusság egyszerre fejezi ki a formális forgatókönyvekhez való pontos igazodással összefüggő önfegyelmet és egy olyan társulás lehetőségét, ami e pontosságot makroszinten korábban nem látott hatékonysággá transzformálja (Simmel 1973 [1903]: 546).

2 Ahogy azt Némédi Dénes is megjegyzi, Simmel gondolatmenete ezen a ponton párhuzamba állítható Durkheimével, aki szintén amellett érvel, hogy az organikus szolidaritás keretei között lecsökken a kollektív reprezentációk súlya, aminek eredményeként újfajta kényszerstruktúra és individualizáció zajlik le (Némédi 2005: 195).

3 Ahogy azt Somlai Péter is bemutatja, Simmel szociológiájában a társadalmi szerkezet és az egyéni tapasztalati szint szerves egységet alkot: az előbbi keretezi utóbbi formálódását, miközben az utóbbi jelöli ki az előbbi újratemelődési feltételeit (Somlai 1973).

4 Ahogy arra Felkai Gábor felhívja a figyelmet, amellett, hogy az intellektualizálódás a modernitásban adaptív szükséglet, korántsem mentes a morális deficitektől, amennyiben magában rejtja a korábban nem látott hatalomkoncentráció lehetőségét (Felkai 2007: 82).

5 A felügyelet és fegyelmzés körének Foucault által bemutatott expanziója ugyanennek a folyamatnak a másik oldala: míg a premodern érában sokkal tágabb hatalmi tér veszi körbe az egyént, a modernizálódás a hatalom társas viszonyok mikrokapillárisaiban való megjelenését eredményezi (Foucault 2000 [1976]).

E korábban nem látott funkcionális javulásnak az ára ugyanakkor nem csupán a társas viszonyok, de végső soron az egyéni élet nivellálódása is. Ahhoz ugyanis, hogy az integrációt lehetővé tevő standardizált szerepek működjenek, arra van szükség, hogy az egyén az absztrakt, kalkulatív számítás perspektívájával viszonyuljon a világhoz, figyelmen kívül hagyva önmaga, a dolgok és mások egyedi minőségéből fakadó jellemzőit. Mindez elsősorban egy olyan szenvtelenség, blazirtság begyakorlásával érhető el, melyben a létezők kizárólag absztrakt formában, vagyis mint általános kategóriák egyedi esetei mutatkoznak meg. Ahogy az individuális sajátosságok mellékkéssé válnak funkcionális szerepükhöz képest, úgy kerül vakfoltba minden olyan tulajdonság, ami kívül található a funkcionális összefüggések körén. Az életvilág ilyen értelemben vett nivellálódása a konkrétól az absztrakt értelmezések felé való elmozdulás révén nem egyszerűen a nagyobb szabadságot eredményezi, hanem sokkal inkább a szubjektum társadalmi konstrukciójának alternatív kényszerstruktúrákkal jellemezhető lehetőségterét. Ezt az integrációs formát egyszerre jellemzik negatív (a közösségi körök elnyomó felüyletetétől való félelem) és pozitív (a hatékonyság növekedése) igazodásmotivációs mintázatok (Sik 2019).⁶ Ebben az értelemben Simmel nem csupán arra tesz kísérletet, hogy a modernizáció elemzésével egy lebomlási folyamatot rekonstruáljon, hanem legalább annyira egy újfajta integrációs konstelláció felvázolására is.

Rekonstrukciójában kulcsszerepet szán az idő szociológiai jellemzésének. Az időbeli igazodás ugyanis az alapja minden további modern integrációs folyamatnak: amennyiben mindenki egy közös időreztim ritmusához tartja magát, úgy megszervezhetővé válik a társadalmi körök egyre szövevényesebb mintázata. A *pénz filozófiájának* zárófejezetében Simmel amellettt érvel, hogy a modern élet pénzgazdálkodáshoz igazodó ritmusa átalakulásának fő irányát mindenekelőtt a tevékenységek időbeli lokalizáltságának feloldódása jellemzi: egyre több tevékenység kerül ki a korábban kötött időbeli keretek közül (például alvás-ébredés, táplálkozás, szexuális érintkezés), és válik folyamatosan, tetszőlegesen elvégezhetővé (Simmel 2004 [1900]: 615). Azáltal, hogy tér nyílik az individuális ritmusok számára, megnő a kollektív ritmusok hiányából fakadó diszharmónia és dezintegráció esélye. Az, hogy ez mégsem válik domináns jelenséggé, elsősorban annak köszönhető, hogy a pénzgazdálkodás keretében lehetőség nyílik a szubsztantív individualizációt formális integráció révén ellensúlyozni. Miközben a tartalmi kötöttségek megszűnnek (bármely tevékenység tetszőleges időpontban és ritmusban végezhető, vagyis független a természeti és társadalmi kényszerektől), a formálisak jelentősége megnő (a korábbiaknál sokkal nagyobb fokú pontosságra és igazodásra van szükség a termelés és csere folyamatában). Ilyenformán az életforma tartalmi individualizálódásának ára paradox módon a – racionalitás, hatékonyság és profitabilitás szempontjai szerint szerveződő – formális integrációs mechanizmusokhoz való nagyobb fokú alkalmazkodás (Simmel 2004 [1900]: 624).

A pontosság és kiszámíthatóság formális kritériumai amellettt, hogy tartalmi szinten meghatározatlanságot tesznek lehetővé, egyúttal magukban rejtik a funkcionális javulás időbeli következményeként a gyorsulás lehetőségét is. Az idegélet fokozódásával összefüggő intellektualizálódás és szenvtelenség nem egyszerűen csak a kitáguló társadalmi körök belakását teszi lehetővé, hanem egyúttal azt is, hogy egységnyi idő alatt egyre

6 Pályája vége felé ez a diagnózis egyre pesszimistább irányba módosult: ahogy Wessely Anna az objektív és szubjektív kultúra összefüggéseit elemezve megállapítja, Simmel egyre inkább a nivelláló hatásokból fakadó „kulturális inséget”, nem pedig az újszerű autonómia által ígért „kulturális megváltást” látta maga körül (Wessely 1986: 162).

több interakcióra és tranzakcióra kerüljön sor. Ennek háttérében az áll, hogy a domináns társadalmisulási formává váló pénzgazdálkodás keretei között a minőség elsősorban mennyiségi kérdéssé fogalmazódik át (Simmel 2004 [1900]: 308). Ahogy a „több” válik a „jobb” abszolút kifejezőjévé, úgy lesz a mennyiség növelése egyszerre belső motiváció és külsődleges nyomás. Ennek megfelelően a nagyvárosi életet is áthatja az élet ritmusának folyamatos, túlzásig elvitt fokozása: ahogy az objektív kultúrát áthatja a mennyiségi gyarapodás logikája, úgy válik ez egyúttal a kitűnés (társak elismerése) és az egyéni boldogulás zálogává is (Simmel 1973 [1903]: 558).

Annak ellenére, hogy pályája vége felé Simmel egyre kevésbé volt derülátó a tekintetben, hogy a társadalom formális kényszerei és az egyéni szabadság közti konfliktus mennyire marad kezelhető (Némedi 2005: 200), afelől nem voltak kétségei, hogy a modern társadalmakat nem fenyegeti a dezintegráció veszélye. Úgy gondolta, hogy a modernitásban a pénzgazdálkodás nem egyszerűen a legáltalánosabb társadalmi formává vált, hanem egyúttal olyan rendszerré állt össze, ami objektív kultúráként önállósult a szubjektív léttel szemben és ennyiben szilárdnak tekinthető (Simmel 2004 [1900]: 363). Így, bár azonosította és elemezte a pénzgazdálkodással összefüggő mennyiségi perspektíva kizárólagossá válásával összefüggő gyorsulás jelenségét, azt korántsem tekintette dezintegráló hatásúnak. Sokkal inkább úgy gondolta, hogy annak mindent átható jellege, vagyis túlintegráló hatása az, ami veszélyként jelentkezik az individuum szintén e forrásból fakadó szabadságára nézve. Ez a képlet változik meg gyökeresen a késő modernitásra, amikor is a túlintegráció helyett a – társulások és egyén szintjén egyaránt értelmezhető – dezintegráció válik elsődleges veszélyforrássá. A következő fejezetben Rosa elemzései alapján ennek mibenlétét tekintem át.

Rosa: a kontrollálhatatlan gyorsulás kora

A modernizáció klasszikus elméletei óta toposzként él a társadalomtudományos diskurzusokban a diagnózis, miszerint a tradicionális társadalmakkal szemben a modernitásban „várakozási horizont” és „tapasztalati tér” eloldódik egymástól (Koselleck 2003 [1979]). Ez arra utal, hogy a múltbeli élményekből nem következtethetünk többé közvetlenül a jövőbeli lehetőségterre, a váratlan lesz az elvárható. Miközben a modernitás e fenomenológiai jellemzője az időbe vetettség alapvető átalakulására utal, a társadalomelméleti indítatású modernitáselméletek Rosa szerint mégsem állították vizsgálódásaik középpontjába az idő problematikáját, azon belül is a változások ütemére, vagyis a gyorsulásra vonatkozó kérdést. Ehelyett a társulási viszonyok különböző dimenzióit középpontba állítva hallgatólagos előfeltevésként támaszkodnak e diagnózisra, anélkül, hogy kísérletet tettek volna előfeltételeinek és következményeinek tisztázására. Ebben a szellemben jár el Durkheim a differenciálódást, Simmel az individualizációt, Weber a racionalizálódást, Marx pedig a természet munka révén történő társadalmiasítását elemezve: miközben a modernizáció e dimenziói egyaránt keresztbe metszik az időre vonatkozó kérdést, többnyire mégis háttérbe szorítják azt. Bár azt e klasszikusok aligha vitatnák, hogy a gyorsulás mindegyik folyamatban kulcsszerepet tölt be, mégis egyfajta következményként tekintenek rá, nem pedig olyan önálló logikaként, ami nem csupán függeléke a differenciálódásnak, racionalizálódásnak és individualizálódásnak, hanem olykor maga határozza meg azokat (Rosa 2009: 79). Ebből a felismerésből kiindulva javasolja azt Rosa, hogy a gyorsulást a modernizáció önálló logikájaként állítsuk a vizsgálá-

lódások középpontjába, kísérletet téve annak tisztázására, hogy milyen dimenziói vannak, miből fakad a dinamikája, és milyen következményei vannak a további tendenciákra.

A hétköznapi élet csaknem minden területén tapasztalható a gyorsulás élménye (fogyasztás, kommunikáció, kapcsolatok), ami alapján úgy tűnhet, hogy az idő maga összesűrűsödött. Azonban ez az általános diagnózis csalóka lehet, amennyiben a gyorsulás korántsem homogén és lineáris folyamat: ugrásszerű szakaszokat követően magára a gyorsulásra vonatkozó diskurzus is megélné, aminek hatására szervezett vagy szervezetlen lassulási hullámok alakulhatnak ki, az élhető élet nevében próbálva emancipálni az elviselhetetlenként megtapasztalt viszonyokat (aminek következményeként pedig akár deracionalizálódási vagy dezindividualizációs folyamatok is beindulhatnak). Éppen ezért ahhoz, hogy gyorsulás és modernizáció kapcsolatát megérthessük, differenciált képet kell alkotnunk annak szintjeiről, megkülönböztetve a gyorsulás technikai, társadalmi, és az élet ritmusát érintő dimenzióját (Rosa 2009: 81). E megkülönböztetés segítségével világossá tehető, hogy – a közvélekedéssel szemben – a gyorsulás korántsem homogén folyamat: a különböző dimenziókban párhuzamosan zajlanak gyorsulási és lassulási folyamatok, miközben az egyes szinteken zajló folyamatok is egyaránt felerősíthetik vagy épp kioltathatják egymás hatását (például miközben a közlekedési eszközök sebessége nő, a közlekedés zsúfoltsága végső soron lassítja a célba jutást).

A technikai változások ütemének fokozódása, épp jól mérhető jellegéből fakadóan, talán a legnyilvánvalóbb dimenziója a gyorsulásnak. Bár Rosa szerint sokan (például Virilo 1997) egyenesen evidenciaként kezelve a technika meghatározó szerepét, erre vezetnek vissza a társadalmi változás és az egyéni élet ritmusának gyorsulását is, az ilyen elhamarkodott redukcionizmus indokolatlan. A technikai változások leglátványosabban a közlekedés és a kommunikáció terepein érhetők tetten: ahogy e területeken egyre hatékonyabb eszközök jelennek meg, úgy veszíti el jelentőségét a térbeli távolság, és válik kizárólagos differenciáló tényezővé az időbeli szinkron. Minthogy egységnyi távolságot tetszőlegesen rövid idő alatt lehet megtenni, a termelés, elosztás és fogyasztás egyaránt globális térbe helyeződik át, aminek elsődleges kihívása a valós időben zajló információáramlás biztosítása (Rosa 2013 [2005]: 74). A technika által feloldott tér „non-lieux”-vé válik, vagyis olyan helyszínné, melynek nincs önálló története és identitása, pusztán – hatékony vagy akadályozó – közvetítő felületként van jelentősége. Ebben a konstellációban egyedül a tapasztalat (virtuális) egyidejűsége képes az identitások megalapozására, így ennek biztosítása a technikai változások gyorsulásának motorjává válik (Rosa 2009: 82).

A társadalmi változások ebben az értelemben nem csupán a technológiai változások következményeit szenvedik el, hanem maguk is visszahatnak azokra, összességében egy cirkuláris gyorsítási folyamatot eredményezve. Bár a technikaival szemben a társadalmi gyorsulás sokkal kevésbé mérhető egzakt módon, ennek ellenére a modernitás kezdete óta születnek arra vonatkozó reflexiók, miszerint a kultúra, normák, jelentések egyre gyorsabb ütemben cserélődnek. E változások eredményeként egyre kevesebb idő áll rendelkezésre a jelentések interpretációjára, valamint az értelemmintázatok leülepedésére, így stabil mintázatok helyett pillanatnyi hangulatképek válnak meghatározóvá (Rosa 2009: 83). E változások pontosabb megragadása céljából Lübbe nyomán a jelen „összesűrűsödéséről” beszélhetünk. Amennyiben a múlt már nem, a jövő még nem érvényes, a jelen nem más, mint e kettő közti tér, vagyis a társadalmilag konstruált valóság egy olyan kiszámítható komfortzónája, ami a korábbi tapasztalatok alapján otthonosként belakható. A társadalmi változás mint gyorsulás

ebben az értelemben a jelen beszűküléseként érthető meg: egyre rövidebb az az időszakasz, ami a még ismeretlen jövő és az immár irreleváns múlt között van. Fenomenológiai értelemben a társadalmi gyorsulás azt jelenti, hogy az elmúlt azonnal érvénytelenné válik, miközben az eljövendő kiismerhetetlenként mutatkozik meg (Rosa 2013 [2005]: 76). Az ily módon felfogott társadalmi gyorsulás a termelés (karrierpályák kiszámíthatatlansága), redisztribúció (társadalombiztosítás bizonytalansága) és reprodukció (családi és együttélési formák megváltozása) intézményének vonatkozásában egyaránt vizsgálható. Mindezek a generációk során átívelő változás helyett előbb inter-, majd intragenerációs sebességre kapcsolnak, aminek eredményeként napjainkban alaptapasztalattá vált a múlt inadekvátsága és a jövő bizonytalansága, más szóval a jelen kizárólagossága.⁷

Miközben mindezen változások egyaránt kihatnak az egyéni élet ritmusára is, mégsem lehet annak gyorsulását kizárólag rájuk visszavezetni. Annak ellenére, hogy a technikai gyorsulás miatt azt hihetnénk, hogy egyre több szabadidő marad, vagyis tér nyílik az élet lelassulása számára, valójában az ellenkezője történik, és az idő szűkös erőforrássá válik. Ennek szubjektív oka, hogy a technikai gyorsulással összefüggésben a gyorsaság „társadalmi ténynyé” lesz, olyan normává, ami kényszerítő erővel hat, melyhez igazodni kell (Rosa 2009: 86). A cselekvők önmagukra nézve előírásaként kezdik alkalmazni az imperatívuszt, hogy mivel a világ száguld, ezért nekik is azt kell tenniük. Ennek sajátos alelete a Schulze által bemutatott élményszorongás jelensége: ahogy a tapasztalatok élményszerű megélése válik a cselekvésracionális alapjává, úgy az aktuálisan átélt élményeket elkerülhetetlenül beárnyékolják a potenciálisan elérhető, ám nem aktualizáltak (Schulze 2000 [1992]). Az életritmus gyorsulásának – az időmérleg-kutatások empirikus tanúsága szerint – egyik objektív oka, hogy miközben a premodern kereteket többnyire kitöltő tevékenységekre (például evés, alvás, családi interakció) egyre kevesebb időt fordítunk, folyamatosan új tevékenységi formákkal gazdagítjuk teendőink listáját.⁸ Másik hasonló jelenség a párhuzamos feladatvégzés (*multi-tasking*), vagyis az a kényszer, hogy ne egyetlen tevékenységben mélyüljünk el, hanem egyidejűleg különböző dolgokat is csináljunk, maximalizálva teljesítőképességünket (Rosa 2009: 87).

A gyorsulás három dimenziójának megkülönböztetését követően lehetőség nyílik annak a kérdésnek a tisztázására, hogy pontosan miben is áll a gyorsulás késő modernitásbeli sajátossága. A technika, a társadalom és az életritmus dimenzióját egyaránt figyelembe véve abban az értelemben beszélhetünk a „gyorsulás társadalmáról”, ha a technikai fejlődés által lehetővé tett szabadidő-növekedést felülmúlja az újfajta tevékenységi formák megjelenésének üteme, és ennek hatására az életritmus kontrollálhatatlan felpörgése alaptapasztalattá válik (Rosa 2009: 87). Fontos hangsúlyozni, hogy a technikai, társadalmi és életritmus-gyorsulás korántsem szükségszerűen alkot konzisztens mintázatot. Elképzelhető olyan konstelláció is, amiben a technikai változás üteme nem múlja felül az új tevékenységi formák

7 Ezt a jelenséget a késő modernitás különböző társadalomelméletei reflexív modernitásként (Beck), likvidizálódásként (Bauman) vagy éppen a kontingencia növekedéseként írják le (Luhmann).

8 Ezek nem elhanyagolható része paradox módon valójában arra szolgál, hogy ne kelljen az időben léteznünk, vagyis értelmet adni tevékenységünknek. Ezek jobb híján az időben keletkező feleslegek kitöltésére alkalmas póttevékenységek (például tévénézés, mobiljáték), melyekkel csupán a másként nem hasznosítható időfragmentumok elütésére nyílik lehetőség, tervezett instrumentális cselekvésre kevésbé. Ezek jellemzően nem igényelnek előkészületet, nincs következményük, cserében nem is okoznak élvezetet (Rosa 2013 [2005]: 137). Tekintve, hogy a csak jelenben létező, ki- és bekapcsolható mechanikus élménycsomagok nem igényelnek aktivitást, miközben kontrollálhatók, ellenpontját alkotják a feszült időszorongásnak.

megjelenésének ütemét, aminek következtében többletidő jelenik meg. A modernizáció e szakaszainak egyikére sem – így a klasszikus modernitására sem – alkalmazható a „gyorsulás társadalmának” címkéje, hogy bizonyos szinteken itt is növekvő ütemű változások jelentkeznek, azonban azok nem állnak össze a technikai, társadalmi és életritmus szintjeit egyaránt érintő, konzisztens mintázattá. A késő modernitásban a gyorsulásnak egy internális motorja jön létre: a technikai fejlődés nem csupán az oka lesz az élet felpörgésének, hanem – abból fakadóan, hogy attól várják a további szabadidő felszabadítását – egyúttal okozata is (Rosa 2009: 88).

Az egyes szintek közti kölcsönhatásból fakadó belső okok mellett legalább olyan fontosak a késő modern gyorsulás társadalmát fenntartó externális tényezők is: a gazdasági, kulturális és strukturális motorok. Anélkül, hogy erre lenne redukálható, a társadalmi változások gyorsulásának egyik kulcstényezője a piaci logika, ami a helyben maradást ellehetetleníti. A piaci verseny zéróösszegű játszójában az aktorok vagy felemelkednek vagy lecsúsznak, amiből a társadalom egészét dinamizáló hatás fakad: a hatékonyabb termelési eszközök keresése egyúttal technológiai újítást feltételez, ami kihat a társadalmi változás és az élet ütemére is (Rosa 2013 [2005]: 162). Minthogy az időspórolás a termelésben komparatív előnyként fordítódik le (és ennyiben a profit kulcsa), így az idő kontrollálása a piaci aktorok számára központi cél. Míg a taylorista–fordista termelési paradigmában az időbeli hatékonyság növelése elsősorban a gyártási folyamat részekre bontott racionalizálásában fejeződött ki, addig a késő modernitásban elsősorban a munkavállalói idő flexibilis felhasználásával hozható összefüggésbe (Rosa 2013 [2005]: 171). Ennek eredményeként a munkavállalók multitemporalításban élnek, arra kényszerülve, hogy szüntelenül oscilláljanak a munka és a magánélet különböző időrezsimjei között.

A gazdaság és munka világa felől érkező hatásokat kiegészítik azok a kulturális hatások, melyek a változást értékékként keretezik. A felvilágosodás óta a modernitás központi ideológiája a hagyománykritika, vagyis a fennálló szüntelen kritikája egy utópikus jövő perspektívájából. Ennyiben a változás a modernitásban önértékké válik, annak fokozása pozitív tartalommal töltődik fel (Rosa 2009: 90). Ezt kiegészítette egyrészt a klasszikus modernitásban a kapitalizmus szemléletét megalapozó protestáns ethosz, ami a hatékonyságot, racionalitást és evilági sikerességet kezdetben valláserkölcsei, majd később világi értékékként juttatta kifejezésre (Rosa 2013 [2005]: 178). Másrészt kiegészíti a késő modernitásban az élménytársadalom ígérete: ahogy a tapasztalatok széles tárházának befogadása és élvezete válik a kor imperatívuszává, úgy lesz önérték az élménykeresés hatékonyságának növelése, vagyis az egységnyi időre jutó élmények számának növelése. Az élményfogyasztás imperatívusza ugyanakkor óhatatlanul paradoxonokat szül. Egyrészt úgy tűnik, hogy a fogyasztás sebességének fokozásával akár több párhuzamos élet megélése is beleférhet az időnkbe, másrészt, ahogy a gyorsulás következményeként a kínálat is nő, mindig több lesz az, amit elmulasztunk, annál, amit be tudunk fogadni (Rosa 2009: 91). Ennek következtében pedig végső soron a kielégületlenség élménye állandósul, teret nyitva az időoptimalizálás értelmi kiüresedésének.

Végül meg kell említeni az externális tényezők harmadik formáját, ami a társadalmi differenciálódás logikájából fakad. Ahogy azt Luhmann társadalomelmélete részletesen bemutatja, a funkcionális szükségletek növekedésére a társadalmi rendszerek saját komplexitásuk növelésével reagálnak, amennyiben csakis ettől várható a környezeti kontingenciák csökkentése (Luhmann 2009 [1984]). A funkcionális differenciálódás következményeként a különböző alrendszerek másodrendű megfigyelései által előállított információk sokasága fo-

lyamatosan nő. Minthogy ezek nem kezelhetők egyidejűleg, ezért szükségszerűen időskálán helyeződnek el, temporalizálódnak (Rosa 2009: 92). A sokasodó, sorba rendezett információ besűrűsödik, ami a rendszerek számára a feldolgozási igény megnövekedéseként jelentkezik. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a különböző alrendszerek eltérő időrezsimeket alkalmazhatnak, melyek szinkronizálása további integrációs terhet ró rájuk. A rendszerdifferenciálódás korlátlanul növekvő szükségletei végső soron azzal a veszéllyel fenyegetnek, hogy saját kereteik között nem képesek kielégíteni őket az alrendszerek, és ennek eredményeként funkcionális leromlás, vagyis a diszfunkciók elszaporodása lesz megfigyelhető (Rosa 2013 [2005]: 193).

A késő modern gyorsulás társadalmát ebben az értelemben egyszerre jellemzik a technikai, társadalmi és életritmus-változás ütemének összefüggő növekedése mellett a fenti externális gyorsulási mintázatok. Annak ellenére, hogy e kölcsönhatások következtében a gyorsulás megállíthatatlannak tűnik, nem feledkezhetünk meg határaitól. Így mindenekelőtt a természetbeli korlátokat kell megemlíteni: az, hogy az emberi élet számos területen rugalmasan megváltoztatható, nem jelenti azt, hogy tetszőleges mértékben. Így például a regenerációnak, táplálkozásnak vagy reprodukciónak egyaránt megvannak a biológiai határai, melyektől teljességgel nem lehet eltekinteni (Rosa 2009: 93). Emellett nem feledkezhetünk meg az olyan társulásokról, melyek a saját hagyományukra hivatkozva, kulturális-normatív gátakat állítanak a gyorsulás elé (például ortodox vallási közösségek). Harmadrészt a gyorsulás technikáinak és mechanizmusainak egyaránt megvannak a diszfunkcionalitásai: ahogy a forgalmi dugók a sűrűsödő közlekedést lassítják le, úgy a korlátozott flexibilitású munkavállalók a munkaerőpiac dinamikáját. Negyedrészt megemlítendő a lassítás szándékolt formái, melyek egyaránt hivatkozhatnak a gyorsulásként felfogott modernizáció fenntarthatatlan, negatív következményeire (például degrowth mozgalom) vagy éppen a lassúságból fakadó lehetőségekre (például slow science, slow food mozgalmak). Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy miközben a gyorsuló modern társadalom alapjai kikezdhetetlennek tűnnek, utópikus energiái kimerülőben vannak, ami végső soron azzal fenyeget, hogy a lokális gyorsulási jelenségek ellenére változási képessége megkérdőjeleződik, aminek következtében – Baudrillard szavaival – „hipersebességű kimerevüléssé” válik az élet (Rosa 2009: 94–96).

A gyorsulás társadalmában a klasszikus modernitásban kialakult integrációs mintázatok mind a társulások, mind pedig az egyén szintjén alapvetően kérdőjeleződnek meg. A kvantitatív változásként felfogott gyorsulás ugyanis egy adott ponton túl minőségi átalakulásokhoz is vezet: ahogy a különböző társadalmi terek és aktorok eltérő mértékben gyorsulnak, úgy válik központi problémává a közöttük lévő szinkron hiánya. A gyorsulás társadalmának meghatározó tapasztalata ennek megfelelően az irreverzibilisnek tűnő deszinkronizáció lesz (Rosa 2009: 97). E tapasztalat mindenekelőtt az identitáskonstrukció folyamatát kertezi újra. Miközben az egyén egyszerre alkalmazkodik a gyorsulás technikai és normatív kifejeződéseihez félelemből (tartva attól, hogy kimarad valami fontosból) és reménykedésből (bízva abban, hogy segítségükkel olyan célokat valósíthat meg, amiket másként nem), identitása egyre ideiglenesebbé válik. Az azonosulás az én időbeli kiterjesztését feltételezi: múltbeli események iránti elköteleződést, valamint jövőre vonatkozó vállalásokat. Az idő jelenbe való összetorlódása következtében az egyén elveszti a képességet e kiterjesztésre: immár nem azonosul semmivel, hanem ideiglenesen végez tevékenységeket, anélkül hogy azokra önmaga kifejeződéseként tekintene (Rosa 2013 [2005]: 231). Mindeközben az időre

vonatkozó reflexió fokozódik: igaz, immár nem élethosszig tartó projektekben gondolják el magukat, hanem egy kiszámíthatatlan, ideiglenességre korlátozott keretben, azonban ez – épp a pillanatról pillanatra történő menedzselés szükségessége okán – folyamatos figyelmet igényel. Ilyenformán egyszerre detemporalizálódik a világhoz való viszony (a klasszikus modernitás történeti perspektívájához) és válik szituacionistává (a premodernitáshoz hasonlóan jelenre korlátozottá). Abból fakadóan, hogy a cselekvők nem tudják időbeli keretekben elgondolni önmagukat, mivel nincs kontrolljuk az idő felett, énjük pontszerűvé válik. Immár nem narratívákba helyezik el magukat, hanem dekontextualizált fragmentumok láncolataként konstruálódnak meg – ennek következményeképpen pedig megnő az esélye az olyan tapasztalatoknak, mint az értelemvesztés vagy az unalom (Rosa 2009: 101).

Az egyéni identitás mellett a kollektív döntési folyamatok politikai keretei is alapvetően átalakulnak a gyorsulás társadalmában. Akárcsak az identitáskonstrukció, eredendően a demokratikus döntéshozatal is a tervezés és deliberáció folyamataira utalt folyamat. A progresszív és konzervatív szemantikák óhatatlanul temporálisak, amennyiben előbbi a gyorsulás mellett, utóbbi azzal szemben fogalmazódik meg. Bár e szemantikai keretek mára ellentmondásosabbá válnak (a korábbi konzervatívok piacpártivá, a progresszívek pedig lassuláspártivá váltak), önmagában mégsem a diszkurzív tér zavarai tekinthetők a legnagyobb kihívásnak, hanem sokkal inkább a klasszikus modernitás politikai intézményei. A bürokrácia kötött eljárásrendje, a képviseleti demokrácia fékeken és egyensúlyokon alapuló mechanizmusai a szituacionista, prezentista politika számára dekonstruálandó akadályként jelennek meg. Miközben ezek a klasszikus modernitásban értékként léteztek, mivel tradicionális társadalomhoz képesti gyorsulást tettek lehetővé, a késő modernitásban ballasztává válnak (Rosa 2009: 103). Ahogy a modernitás lényegi folyamatává a gyorsulás válik, úgy köré szerveződnek dialektikus módon az intézmények: annyiban lehetségesek, amennyiben ezt elősegítik, és annyiban lebomlanak, amennyiben akadályozzák. A politikai rendszer számára ez a gyorsulás ugyanakkor paradoxon is, amennyiben a demokratikus rendszer nem gyorsulhat a végtelenségig. Ennek egyik gátja a politikai közösség deszinkronizációja: minthogy a társadalom különböző csoportjai nem egyformán gyorsulnak, így köztük elemi aszinkron van, amit a politikai döntések képtelenek kezelni. Másik gát magának a politikai rendszernek a gazdasággal való deszinkronizációja: minthogy az utóbbi nagyobb ütemben gyorsul, a politika elveszti a jövő tervezésére vonatkozó autoritását (a politika nem képes uralni a jövőt, ezért nem is léphet fel integráló szerepben) és legitimitációját (a deliberáció folyamata csak korlátozottan gyorsítható, hiszen annak lényege a döntések kiérlelése, ami mindenekelőtt türelmet igényel, amire egyre kevésbé van tér, különösen, hogy a komplexitás fokozódása és az életvilág fragmentálódása miatt egyre több az olyan ügy, ami deliberációt igényel).

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a jövő egyre kevésbé tervezhetővé válásával egyre kevesebb kérdésre adható rutinszerű (szakértői) válasz, miközben egyre távolabbi következményei vannak a döntéseknek. Mindezek következtében a politikára fokozódó nyomás nehezedik, amivel a hagyományos demokratikus keretek között egyre kevésbé tud mit kezdeni (Rosa 2009: 105). A politikai rendszer ebben a helyzetben vagy óhatatlanul anakronisztikussá válik (képtelen ténylegesen formálni a világot, ehelyett lohol az események után), vagy megszűnik demokratikus lenni (új populizmusok), vagy pedig jobb híján áttolja a döntéshozatal gyorsabb szférákra (azzal, hogy nem avatkozik be, hagyja, hogy gyorsabb erők megtegyék ezt helyette). Ez utóbbi jelenség eleme egyaránt a privatizáció (gazdaságra hárítani a döntést), az eljogiasítás (bíróásra hárítani) és a dereguláció (hétköznapi cselekvőkre

hárítani). Akárhogy is, a politikai rendszer egyre kevésbé tud a stratégiai célélérés keretei között maradni, ehelyett folyamatosan halogatja a tényleges reformokat, látszatcselekvéseket végez, illetve a kormányzás puszta kommunikációvá válik. Ez pedig különösen veszélyes akkor, amikor a technikai gyorsulás miatt minden korábbinál nagyobb tétje van a politikai döntéseknek. Mindezek általános tapasztalatát a politikába vetett bizalom drasztikus megingása fejezi ki, valamint az orientációvesztettség élménye (Rosa 2013 [2005]: 262).

Természetesen az identitáskonstrukció és a politikai rendszer csupán két példa a lehetséges számos egyéb változás közül arra, hogy a gyorsulás társadalmát jellemző deszinkronizáció milyen veszélyeket rejt a késő modern cselekvőkre és társulásokra. Visszakanyarodva az eredeti gondolatmenetünkhöz, Rosa segítségével kép alkotható arról, hogy a késő modernitásban milyen átalakuláson mentek át azok a folyamatok, melyeket Simmel a klasszikus modernitásban rekonstruált. Míg Simmel korában úgy tűnt, hogy az idő átalakulása alapjaiban rajzolja ugyan újra az önmagunkhoz és másokhoz való viszonyt, ez korántsem eredményez egy kaotikus állapotot. Sokkal inkább egy tartalmi elemektől mentes (és ennyiben az individualizálódás számára teret nyitó), de formális szempontból nagyon is szoros (és ennyiben igazodási kényszert megalapozó) új integrációs logika bukkan fel az idő modern struktúrájában. Ezzel szemben Rosa arra próbál rámutatni, hogy a késő modernitásban a modernitás óta zajló gyorsulás immár nem egyszerűen mennyiségi változásokért felelős, hanem új helyzetet teremtett. Olyan önálló modernizációs logikává vált, aminek különböző szintjei egymást is gerjesztik, miközben külső hatások is motorként hajtják. Így nem csupán minden korábbinál nagyobb fokozatú a technikai, társadalmi és életritmus-gyorsulás, hanem egy – a gazdaság, kultúra és funkcionális struktúrák által egyaránt felerősített – konzisztens rendszerré állt össze. Az ellentendenciák ellenére ez a rendszer mind az egyén, mind a társadalom szintjén koordinálhatatlanná és irreverzibilissé vált, aminek eredményeként a temporális dezintegráció, vagyis a deszinkronizáció tapasztalata válik meghatározóvá. Noha az önmagában is belátható, hogy ez társadalmi intézmények szintjén zavarokat, az egyén szintjén pedig szenvedést eredményez, ahhoz, hogy ezek tétjét pontosabban megérthessük, azokhoz a fenomenológiai elemzésekhez érdemes fordulni, melyek az intertemporalitás megakadásával összefüggő kérdéseket vizsgálják. E célból tekintek át a zárófejezetben a depresszióra vonatkozó néhány fenomenológiai elemzést.

Az intertemporalitás megakadása és a depresszió

A depresszió domináns pszichológiai és pszichiátriai diskurzusai a hangulatzavarokra maladaptív tanulási folyamat során elsajátított kognitív mintázatként, idegrendszeri működési zavarként vagy épp a hormonális egyensúly felborulásaként tekintenek (Comer 2010: 251). Ezekhez a depressziót a test vagy a tudat patológiájaként felfogó pozitívista megközelítésekhez képest kínál alternatívát a fenomenológiai, ami a világhoz való lét teljessége felől próbálja megérteni a különböző élménymintázatokat. A fenomenológia nem csupán a pszidiskurzusok számára kínál szempontokat, hanem lehetőséget teremt arra is, hogy a depressziót mint szenvedésteli élménymintázatot szociológiai szempontból is megvizsgáljuk. Szemben a Husserl által meghirdetett tudatfilozófiai fenomenológiával (Husserl 1998 [1936]), a szociológiai fenomenológia az értelemadást nem egyéni, hanem eredendően társas folyamatként képzi el. A tekintetben vannak eltérések, hogy a társak pontosan

miként is vesznek részt ebben a folyamatban,⁹ azonban az közös pontként kínálkozik, hogy a szociológiai fenomenológiák egyaránt a társas viszonyok sajátosságaiából magyarázzák az életvilág horizontjának sajátosságait. Így perspektívájukból tekintve a világhoz való viszony torzulásai is elválaszthatatlannak tűnnek a társas viszonyok zavaraitól. Rosa elemzései ezen a ponton kínálnak kapcsolódási pontot a társadalmi szenvedés fenomenológiai diskurzusához: a gyorsulás társadalma egy olyan konstellációra utal, melyben az időtudat szintjén a deszinkronizáció formáját öltő zavarok állandósulnak. E szenvedés pontos mibenlétére és következményeire ugyanakkor Rosa elemzéseiből nem kapunk választ. Ezen a ponton a hangulatzavarok fenomenológiai leírásaihoz fordulhatunk, melyek a depressziós világhoz való viszony kontextusában tárgyalják az interszjektív idő szinkronjának megbomlását.

A depresszió mint fenomenológiai mintázat nem egyszerűen a valóság átértelmeződésékként jellemezhető, hanem sokkal inkább a lehetőségtér átalakulásaként: kivész belőle a boldogság, kielégülés horizontja, vagyis egy olyan változás anticipálása, aminek akár kedvezményezettje is lehet a cselekvő (Ratcliff 2015: 66). A depressziós világhoz való viszonyt egyszerre jellemzi a tapasztalásra való képtelenség és a lehetetlenség tapasztalata, ami egyúttal a cselekvés lehetőségétől fosztja meg az embert – az ugyanis a valóság megváltoztatásába vetett hiten, ill. az erre való képességen alapul. E tanult tehetetlenség egyik központi dimenziója az interszjektivitásból való kizártság: a depressziós nem egyszerűen a világból van kiszorulva, hanem a közös világból. Nem abban az értelemben, hogy nem találkozik másokkal, hanem képtelen kapcsolódni hozzájuk (Ratcliff 2015: 70). A társak mellett a materiális tárgyaktól való elidegenedés is meghatározó: ahelyett, hogy lehetőségként, kéznél levőségként kínálkoznának fel, a dolgok akadályként, elérhetetlenként mutatkoznak meg. Harmadik sajátosságként a saját testtől való elidegenedés említhető meg, ami a világgal alkotott összefonódásban tükrözi annak ellehetetlenülését: a világhoz való cselekvés lehetetlensége ennyiben elválaszthatatlan a test cselekvőképtelenségétől (Ratcliff 2015: 84).

Amennyiben a depressziós tapasztalat alapját a lehetséges-lehetetlen megkülönböztetés feloldódása jelöli ki, úgy elválaszthatatlan az időtudattól is: hozzáférhető-e a jövőhorizont mint a változás tere, más szóval, lehet-e reménykedni változásban? Fontos hangsúlyozni, hogy a depresszió esetében nem egyszerűen valamilyen konkrét dologban való reménykedés van akadályozva, hanem maga a hit képessége. A reménykedés mint olyan azokban a helyzetekben lehetetlenül el, amikor az életvilág egy fundamentális elemét veszítjük el (ez lehet egy másik, egy tárgy, egy testi képesség vagy bármely szimbolikus dolog): ilyenkor az azzal közösként elképzelt jövő maga is folytathatatlanként mutatkozik meg. Például egy olyan családtag elvesztésével, akivel a világ közösként volt berendezve, a világ egészén keletkezik seb, amennyiben immár nem közösként idegenné változik (Ratcliff 2015: 105). Minthogy hozzá vagyunk kapcsolva olyan elemekhez a világban (testek, tárgyak, társak), melyek médiumként vezetnek át a jelenből a jövőbe, így ezek elvesztése egyúttal a jövő horizontját is lerombolhatja. Egy ilyen radikálisan reményvesztett (jövőtől megfosztott) horizont logikus következményei a súlyos depressziót gyakran kísérő öngyilkos gondolatok: amennyiben a lét változtathatatlanként adott, úgy nincs miért fenntartani (Ratcliff 2015: 113). Ilyenformán a reményvesztés nem csupán a reményteli események hiánya, hanem a hiányzó-remény ta-

⁹ Schütz a „mi”-kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozza (Schütz és Luckmann 1973), Habermas a kommunikatív cselekvést (Habermas 2011 [1981]).

pasztalata, annak átélése, hogy a jövő mint horizont nincs többé (ennyiben a remény negatívja van jelen a depresszió reménytelenségében).

A jövő horizontja mellett a depresszió a múlthoz való viszonyt is átrendezi, így a reményvesztés mellett a büntudat is meghatározó élménye. Ez nem más, mint a múlt egy olyan változata, ami visszavonhatatlanul el van rontva (Ratcliff 2015: 132). A büntudat ennyiben nem más, mint felelősség szabadság nélkül, vagyis bezártság a bűn által meghatározott múltba. Míg a reményvesztés a folytathatatlan jövő tapasztalata, addig a büntudat egy olyan múlté, mellyel nem lehetséges azonosulni. Nem egyszerűen bánat valami miatt, hanem a jóvátétel lehetetlenségének élménye: egy olyan énhez való viszony, ami elfogadhatatlan önmagunk számára (ennek gyakran maga a depressziós diagnózis is eleme: amiatt is szekunder büntudat van). A büntudat köré sajátos interszubbektivitás épül ki, melyben a másik csak mint a negatív ítélet és a büntetés potenciális hordozója jelenhet meg (Ratcliff 2015: 141). A depressziós reményvesztettség és büntudat ebben az értelemben nem egyszerűen hiányokra utal, hanem egy a – jóvátehetetlen múlt és lehetetlen jövő formáját öltő – hiányok köré kiépült életvilágra, identitásra, testre, interszubbektivitásra.

Mindezek fényében belátható, hogy az időtudat kulcsszerepet tölt be a depresszió tapasztalatában. Az idő a depressziós számára nem egyszerűen lelassul vagy megáll, hanem szerkezetében alakul át (Ratcliff 2015: 174). Miközben a beszámolók alapján korántsem beszélhetünk szubsztantíve egységes depressziós időtudatról (egyaránt dokumentálhatók lassulásra, megállásra, időn kívüliségre, halálközelség gyorsulására vonatkozó élmények), formális szinten egy központi zavar mégis azonosítható: az interszubbektivitás szerkezetének, vagyis az intertemporalitásnak a zavara (Ratcliff 2015: 179). A depressziós kiesik a közös időből, ugyanakkor nem magából az időbeliségből: magánidőbe záródik be, amiben épp a privát jellegből fakadóan nincs lehetőség továbblépni a múltból a jövőbe (ennek következménye a büntudat és reményvesztés kettőse). Az időbeli továbblépés lehetősége a másiktól fakadhat: a hozzá való igazodás az értelmi horizont dinamikájának alapja, ha ez nincs, akkor az értelem is bemerevedik. Ebben az értelemben az időtudat kérdése átvezet az interszubbektivitáshoz: olyan törésre utal, melynek következtében képtelenné válunk a közös valósághoz való kapcsolódásra. Ahhoz, hogy ezt pontosabban megérthessük, a husserli tudatfilozófiától a Merleau-Ponty nevével fémjelzett preintencionális testfenomenológia irányába való elmozduláson alapuló szemléletre van szükség (Fuchs 2012).

A világhoz való viszony nem pusztán tudatfilozófiai vagy kommunikatív szinten értelmezhető, hanem legalább annyira a „megtestesülés” (*embodiment*) és annak interszubbektív dimenziójaként az interkorporalitás és interaffektivitás keretei között is. Ebből a perspektívából a depresszió sem egyszerűen egy tudatállapot, hanem a világhoz való viszony modalitása: nem az egyén beteg, hanem az a viszonyrendszer egészében, amibe ágyazódik, vagyis a világa maga (Fuchs 2013: 222). A depresszió „kihangelődés” (*detunement*) a közös valóságból: ahelyett, hogy testünk rezonálna a többiekre és közvetítene közöttünk, akadályává válik a szinkronnak. Ahhoz, hogy a test és az affektivitás interszubbektív jelentőségét megértsük, az érzelmek tudatosulására kell utalni: azok nem a tudat állapotai, hanem mindig testi dimenziójuk is van (például ha félek, egyúttal remegek is). Minthogy a test az a rezonáló médium, ami közvetít a világ és az én között, így az érzelmek legalább annyira interszubbektívek, mint amennyire privátak: kifejezés és átélés ugyanis elválaszthatatlan egymástól. Azáltal válik valósággá az érzelem, hogy kifejezésre jut, ami egyúttal azt is je-

lenti, hogy eleve az interszubbjektív terébe is beágyazódik. Ez az interaffectív alapa: folyamatosan szinkronizáljuk érzelmeinket, miközben testi kifejeződésük révén hozzájuk férünk.¹⁰ A depressziós tünetegyüttes alapja ebben a megközelítésben az interaffectív test megmerevedése, aminek következtében képtelenné válik az egyén rezonálni a többiekkel, érzelmileg elszigetelődik. A depresszió alapélménye a „korporealizáció”, vagyis az élő (világ médiumaként szolgáló) test eltárgyasulása, világtól elválasztó akadállyá válása. Az eldologiasult test nem teszi lehetővé sem az empatikus beleérzést, sem az igazodást másvalakihez. Ezáltal egy olyan pozícióba zárja az egyént, melyben nincs lehetősége saját állapotait – a többiekhez való igazodás révén – dinamizálni (Fuchs 2013: 223).

A interaffectív rezonálás hiányában nem egyszerűen magára marad az egyén, hanem együttal magából az – elemi szinten interszubbjektív – változás lehetőségét magában rejtő idő perspektívájából zuhan ki. A valóság változatlanként és megváltoztathatatlanként mutatkozik meg számára, ahogy az időbeliség megszűnik a dinamika lehetőségét magában rejtő intertemporalitás lenni. Mindezekből a világgal való életteli viszony felfüggesztése következik: abból fakad a depresszió kínzó, gyötrelmes jellege, hogy a priváttá vált világot többé nem tudja élőként közvetíteni a test. Végső soron egy halott világ váltja fel azt, amivel korábban – a többiekhez kapcsolódás révén – együtt lehetett rezonálni, vagyis az életteliség hiánya, tehát a halottság lesz az én alaptapasztalata (Fuchs 2013: 228). Az interaffectív érzelmek helyén csupán privát, a többiektől elválasztó érzelmek maradnak: szorongás, büntudat, kétségbeesés. Ezek totálissá válása esetén mind a világ, mind az én fenomenológiai szerkezete megváltozik: deperszonalizáció (önmagunk személyként való elvesztése); derealizáció (a valóság kiszámítható struktúráként való elvesztése); deluzív büntudat (a büntudat társak híján végső börtönné válhat, amivel szélsőséges esetben azonosul az egyén) egyaránt kialakulhat.

Konklúzió

Összességében a depresszió fenomenológiai elemzéseiből kiderül, hogy azok a tapasztalatok, melyeket a pszidiskurzusok a hangulatzavar tüneteiként vesznek számba, elválaszthatatlanok az idő interszubbjektív konstrukciójától. Ha a depressziós életvilág sajátossága, hogy a lehetséges horizontja felfüggesztődik a múlthoz és jövőhöz való viszony beszűkülése okán, továbbá e zavarok a másikkal való preintencionális (interaffectív) igazodás megakadásával hozhatók összefüggésbe, akkor kulcskérdésnek tekinthető, hogy milyen társadalmi esélyei vannak az intertemporalitásnak a késő modernitásban? Simmel és Rosa elemzései segítségével erre a kérdésre adható válasz. Míg a klasszikus modernitásban azt lehet mondani, hogy a hagyományos szinkronizációs terek beszűkülnek ugyan, de helyükön a pénzgazdálkodás mentén létrejön egy mesterséges, intellektualizált, felgyorsult, ám mégis közös interszubbjektív tér, melynek szigorú keretei között lehetőség van az intertemporalitás fenntartására. Ezzel szemben a késő modernitás gyorsulási társadalmában megnő az esélye a deszinkronizációnak: mind a különböző aktorok, mind a funkcionális differenciálódás alrendszerei, mind pedig a technika, társadalom és életritmus eltérő ütemben gyorsulnak, aminek következtében elemi szinten lehetetlenül el az intertemporalitás.

¹⁰ A nyugati modernitástól eltérő társadalmakban (például afrikai törzsi vagy kollektivisták ázsiai társadalmak) az érzelmek privatizációja kevésbé ment végbe. Ebből fakadóan azokat eleve interszubbjektív létezőként írja le az antropológia (Fuchs 2014: 225).

Természetesen az nem állítható, hogy a strukturális deszinkronizáció önmagában lenne felelős a depressziós típusú szenvedés arányának növekedéséért. Sokkal inkább olyan kitettségnek tekinthető, ami jelentősen megnöveli az esélyét annak, hogy az egyén kiszakadjon azokból az elemi, testi interaffektivitás szintjén szerveződő dinamikákból, melyek megakadályozhatnák a múlt és jövő horizontjának beszűkülését, és ennek következtében a lehetséges perspektívájának hozzáférhetetlenné válását. Így mindazon helyzetek, melyekben – például valamely meghatározó veszteség következtében – a jövő folytathatatlanak tűnik, privát időhorizonttá válnak, és sokkal tartósabban fogva tartják, mint egy intertemporális közeg. A fenti összefüggések elsősorban a kritikai elméletek számára kínálnak továbbgondolandó szempontokat: a deszinkronizáció nem önmagában vezet társadalmi szenvedéshez, hanem azokban a helyzetekben, amikor kiegészül a depresszió fenomenológiai formálódásának további komponenseivel. Ezen túlmenően ugyanakkor a terápiás praxisok is inspirálódhatnak belőlük, amennyiben figyelmet fordítanak a megakadt intertemporális struktúrák tágabb társadalmi kontextusára.

Hivatkozott irodalom

- Felkai Gábor (2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I–II. kötet.* Budapest: Századvég.
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In uő *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen: Latin Betűk, 307–331.
- Fuchs, Thomas (2012): The Feeling of Being Alive. Organic Foundations of Self-awareness. In *Feelings of Being Alive.* Joerg Fingerhut és Sabine Marienberg (szerk.). Berlin – New York: De Gruyter, 149–166.
- Fuchs, Thomas (2013): Depression, Intercorporeality and Interaffectivity. *Journal of Consciousness Studies* 20(7–8): 219–238.
- Fuchs, Thomas (2014): Psychopathology of Depression and Mania: Symptoms, Phenomena and Syndromes. *Journal of Psychopathology* 20(4): 404–413.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest: Gondolat.
- Husserl, Edmund (1998 [1936]): *Az európai tudományok válsága.* Budapest: Atlantisz.
- Kosselleck, Reinhart (2003 [1979]): *Elmúlt jövő.* Budapest: Atlantisz.
- Luhmann, Niklas (2009 [1984]): *Szociális rendszerek.* Budapest: Gondolat.
- Ratcliffe, Matthew (2015): *Experiences of Depression.* Oxford University Press.
- Rosa, Hartmut (2009): Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society. In *High-Speed Society: Social Acceleration, Power, and Modernity.* Hartmut Rosa és William E. Scheuerman (szerk.). University Park, PA: Pennsylvania State University, 77–112.
- Rosa, Hartmut (2013 [2005]): *Social Acceleration. A New Theory of Modernity.* New York: Columbia University Press.
- Schulze, Gerhard (2000 [1992]): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő* 15(1–2): 135–157.
- Schütz, Alfred és Thomas Luckmann (1973): *The Structures of the Life-World.* London: Heinemann.
- Sik Domonkos (2019): A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle* 29(2): 4–24. Interneten: http://szociologia.hu/dynamic/04_24_oldal_1.pdf.
- Simmel, Georg (1973 [1903]): A nagyváros és szellemi élet. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Somlai Péter (szerk.). Budapest: Gondolat, 543–560.
- Simmel, Georg (2004 [1900]): *A pénz filozófiája.* Budapest: Osiris.
- Somlai Péter (1973): Georg Simmel és a formális szociológia. In Georg Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Somlai Péter (szerk.). Budapest: Gondolat, 7–31.
- Virilio, Paul (1997): *Open Sky.* London: Verso.
- Wessely Anna (1986): Georg Simmel kultúraelméletéről. *Filozófiai Figyelő* 8(3–4): 143–167.

Sik Domonkos

Szociológus, egyetemi docens, ELTE TÁTK Társadalomelmélet Tanszék (Budapest)

